

Куліков В.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОЧОЮ СИЛОЮ ПІДПРИЄМСТВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В ПЕРІОД ІМПЕРСЬКОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Більшість підприємств важкої промисловості Донбасу з 1870 р. виникали за межами великих міських поселень і тому мали покладатись на міграційну трудову силу. У статті досліджено, як промисловці розв'язували завдання забезпечення підприємств міграційною робочою силою. Зроблено висновок, що завдання залучити трудових мігрантів на підприємства Донбасу загалом можна вважати успішно виконаним. Але промисловці так і не змогли подолати сезонний характер праці та високу мобільність робітників усередині регіону.

Ключові слова: мобільність робітників, міграція, історія Донбасу, Юзівка, кінець XIX – поч. XX ст.

Постановка проблеми. Однією з важливих передумов індустріалізації Донецького басейну в останній чверті XIX ст. стало забезпечення промислових підприємств робочою силою. Попри швидкий технологічний розвиток, багато мускульної сили вимагали видобуток вугілля, топлення та оброблення металу. Тому збільшення обсягів промислового виробництва значною мірою зумовлювалось наявністю достатньої кількості робочих рук. Між тим у 1870-і роки на Донбасі не було великих міст, а щільність населення лишалася доволі низькою. В таких умовах підприємства мали покладатись на міграційну трудову силу, тому залучення й утримання трудових мігрантів перетворилось на одне з найважливіших завдань промисловців. Як промисловці розв'язували проблему забезпечення підприємств робочою силою? Якою мірою в них це виходило? Якою була специфіка переважно міграційного робітництва?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналітичні тексти з проблеми забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості з'явилися вже у другій половині XIX ст. [2; 3]. Промисловці й державні чиновники шукали ефективні засоби залучення та прикріплення робітників до підприємств, тому їм треба було розібратись у ситуації. Оскільки проблема забезпечення підприємств робочою силою залишалась актуальною і в перші десятиріччя радянської влади, то дослідники 1920-х рр. звертались до досвіду імперської доби [18 та ін.]. Пізніше історики додавали окремі аспекти проблеми забезпечення підпри-

ємств робочою силою до загальних праць з історії робітництва чи промисловості [11, с. 95–150; 22, с. 37–66, 21, с. 153–258].

Постановка завдання. Метою цієї статті є вивчення проблеми забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації, а також підходів сучасників до її вирішення.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення підприємств робочими руками перетворилось на одне з найважливіших завдань промисловців Донбасу від самого початку заснування копалень та заводів. Невипадково забезпечення підприємств трудовими ресурсами разом із завданням розвитку транспортної інфраструктури та збуту продукції були серед основних тем обговорення під час зустрічей З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – головної представницької організації промисловців регіону [2, с. 368]. Ця проблема залишалася на порядку денному до кінця імперської доби і навіть протягом перших десятиліть радянської [17, с. 5–7].

Джерела зафіксували низку випадків, коли підприємства не могли вийти на бажаний обсяг виробництва через відсутність необхідної кількості робітників. Упродовж 1870-х рр. на нестачу робітників постійно скаржився виконавчий директор Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва Джон Юз [14, арк. 16]. Через 35-40 років, у 1912 р. гірничопромисловці нарікали, що, попри дуже сприятливу економічну кон'юнктуру, влітку того року

обсяг видобутку вугілля скоротився на 45% через сезонний відплив робітників і дефіцит робочих рук [5, арк. 82].

Оскільки більшість підприємств важкої промисловості Донецького басейну розташовувались поза межами наявних міських поселень, то вони мали покладатись на трудових мігрантів із навколишніх територій. Абсолютну їх більшість становили селяни, що зумовило специфіку цієї робочої сили: тісні зв'язки із селом, сезонність та висока плинність робітництва.

Формування професійного робітництва відбувалось через поступове розривання зв'язків селян із землею й перетворення на найманих промислових робітників. Дані статистичних обстежень свідчать, що протягом 1870–1914 рр. на Півдні Росії сформувалася верства робітників, які мали слабкий зв'язок із селом і для яких промисловість стала основним джерелом прибутку, але оцінки розміру цієї верстви різні. Вибіркове земське обстеження вугільних підприємств Донбасу середини 1880-х рр. засвідчило, що 21% гірничих робітників зовсім не мали промислового стажу або працювали у промисловості менше року; 42% мали стаж від 1 до 5 років, і 37% мали стаж від 5 років і більше [15, с. 391]. Статистики оцінювали частку постійних робітників у гірничій промисловості Донбасу як менше 40% [16, с. 249; 15, с. 91].

Підрахунки гірничопромисловців Півдня Росії наприкінці 1880-х років показали, що частка професійних робітників (тобто таких, що переважно порвали з селом) у гірничій промисловості Донбасу становила близько 60% [17, с. 337]. Інші сучасники наводили менш оптимістичні дані: за підрахунками санітарного лікаря В.П. Фіалковського, частка постійних робітників Донбасу в 1908 р. становила 29% на вугільних та 3% на металургійних підприємствах [19, с. 29]. Інший санітарний лікар І.І. Лященко частку робітників Донбасу, які остаточно порвали із селом, оцінював у 15-20% [10, с. 272].

Між тим є підстави стверджувати, що протягом 1910-х рр. основою робочої сили вугільних підприємств Донецького басейну стали постійні (професійні) робітники. Дані звіту Товариства допомоги гірничим робітникам Півдня Росії за 1915–1916 рр. свідчать, що 65% робітників, які отримали виплати від Товариства, пропрацювали в гірничій промисловості від 10 до 20 років, 35% – понад 20 років і тільки 1% – менше 10 років. Середній підземний трудовий стаж гірників, які отримали компенсацію, становив 19 років [6, с. 15]. Дослідження сезонності праці гірників Донбасу

кінця XIX – поч. XX ст., яке здійснила Т.Ф. Изместьєва, показало, що протягом 1910-х рр. прояви сезонності праці істотно зменшилися порівняно з тим, що можна було спостерігати на ранніх етапах розвитку вуглевидобутку. На підставі цього Т.Ф. Изместьєва дійшла висновку, що на початку XX ст. основним постачальником робочої сили в кам'яновугільній промисловості Донецького басейну стали постійні робітники [8, с. 73, 76]. Отже, на початку XX ст. у важкій промисловості Донбасу сформувалася доволі велика верства постійних робітників, для яких промисловість була основним джерелом доходу, але багато з них ще зберігали ментальні та опосередковані економічні зв'язки із селом.

Залучення трудових мігрантів на Донбаські підприємства було не єдиним викликом для підприємств. Іншою великою проблемою була висока мобільність робітників всередині регіону, їх частий перехід з одного підприємства на інше. Частку високомобільних робітників, що «постійно рухаються з місця на місце, з копальні в копальню» земські статистики в середині 1880-х років оцінювали у 60% [15, с. 391]. Промисловці причинами високої мобільності робітників вважали їхній непрофесіоналізм та низьку трудову дисципліну. Але низка інших чинників також сприяли високій плинності. Праця на вугільних та металургійних підприємствах була потворно важка, тому багато робітників не витримували і кидали роботу хоча б на деякий час. Часті переходи з одного підприємства на інше ставали не лише способом відпочинку, а також формою протесту проти поганих умов праці й життя, намаганням знайти кращі умови.

Сезонність праці й висока плинність робітників спричиняли додаткові витрати для підприємств і низьку продуктивність праці. Висока плинність була невигідна і для самих робітників, оскільки вони витрачали дуже багато часу на пошук роботи та перехід з одного робочого місця на інше. Але попри всі зусилля промисловців, проблема сезонності й високої плинності робочої сили так і не була подолана і засмучувала підприємців до кінця імперського періоду.

Щоб запобігти спаду виробництва через несподіване полишення працівниками робочих місць, компаніям доводилось тримати робітників «із запасом». Це призводило до додаткових витрат на зарплату та соціальну інфраструктуру, яких за інших обставин можна було б уникнути.

Ще одним негативним наслідком високої плинності робітництва було переважання робітників із малим досвідом роботи в промисловості та низькою

кваліфікацією. Недосвідчені робітники були менш продуктивні порівняно з досвідченими, а також частіше ставали жертвами виробничого травматизму. А часті переходи робітника з одного підприємства на інше призводили до ще більшого зниження продуктивності робітника, оскільки, вирішивши звільнитись, робітник останні два тижні працював абияк, а на новому місці потребував часу, щоб пристосуватись до нових умов [18, с. 23].

Одним із засобів подолання нерозвиненості ринку праці було використання послуг агентів із найму робітників або передача компанією частини її виробничих процесів стороннім виконавцям-підрядникам на умовах субпідяду [13, с. 106]. Вербувальники (незалежні або такі, що працювали на компанії) ходили по селах і містах і запрошували на роботу, пропонуючи сплатити транспортні витрати за рахунок компанії, які робітник потім мав відпрацювати [7, с. 7]. Новоросійське товариство, найбільший приватний промисловий виробник у регіоні, користалося з послуг таких агентів із перших років роботи. У 1874 р. адміністрація підприємства відправила вербувальників за тисячу кілометрів у місто Муром Володимирської губернії, де в той час закрилась низка дрібних металообробних підприємств і можна було знайти потенційних робітників для металургійного заводу, який шойно розпочав роботу. Після заворушення 1892 р. в Юзівці, що супроводжувалось масовим насильством, чисельність робітників Новоросійського товариства зменшилася з 6 754 до 4 938. Тому агенти Новоросійського товариства були виряджені в Казань (за 1 500 км від Юзівки) для найму приблизно тисячі татар як сезонних робітників [21, с. 234–235].

Підрядники зобов'язувались забезпечити комплект робітників для виконання певного обсягу робіт на підприємстві. Вони отримували від підприємства плату за виконані роботи й потім розраховувались із робітниками. Користування послугами підрядників дозволяло управителям підприємств уникнути безпосередніх зносин із робітниками [7, с. 90]. Але часто це створювало конфліктні ситуації, оскільки підрядники дурили на гроші робітників і вдавались до інших форми шахрайства. Тому з 1890-х рр. під тиском робітничого руху підприємства поступово позбавляються інституту підрядників та переходять на індивідуальне контрагування робітників.

Важливим засобом залучити та утримати робітників стало створення при підприємствах робітничих поселень. Вони зазвичай виникали при таких підприємствах, що були розташовані

далеко від великих населених пунктів, але максимально близько до мінеральних ресурсів. Потреба розмішувати робітників у пішохідній доступності від заводу або копальні ставила перед компаніями завдання – будувати помешкання для працівників.

Заводські й шахтарські поселення починались із організації тимчасових помешкань для будівельників підприємства, потім з'являлась крамниця, адміністративні будівлі та інша базова інфраструктура. Згодом компанія будувала помешкання для робітників або надавала ділянки під забудову самим робітникам або підрядникам [12]. Разом із побудовою житла для робітників підприємства мали забезпечити санітарні умови. Турбота про санітарний стан поселень зумовлювалась не тільки естетичними міркуваннями. Антисанітарія підривала здоров'я робітників, сприяла поширенню епідемій і могла привести до перебоїв у виробництві. Коли в поселенні з'являлися сімейні робітники, населення ставало більш сталим. Відповідно змінювалась інфраструктура: збільшувалась частка сімейних будинків, з'являлися школи, рекреаційні заклади. Розвиток соціальної інфраструктури коштував дорого, але краща, ніж у конкурентів, соціальна інфраструктура приваблювала кваліфікованих робітників і надавала конкурентні переваги на ринку праці.

Особливістю промислового ринку праці Російської імперії була його слабка координація. І наймані, і наймачі мали обмежену інформацію про ситуацію на ринку праці. Шукачі роботи одержували деяку інформацію про ринок праці з різних джерел: від агентів, з газет, а головне – від родичів і знайомих, які працювали на підприємствах. Ці канали інформації працювали повільно і не могли швидко реагувати на динамічні потреби ринку. Часто заробітчани вирушали на пошук роботи взагалі без заздалегідь визначеного пункту призначення, сподіваючись знайти роботу або в сільському господарстві, або в промисловості [20, с. 36]. Багато заробітчани вирушали в дорогу з обмеженим бюджетом, тому всю або частину відстані, нерідко кілька сотень кілометрів, долали пішки. Також у разі втрати роботи робітник часто не мав достатньо коштів пересуватися залізницею і йшов пішки, подекуди харчуючись із милостині [4, с. 101, 125]. На шляху до заводів півдня імперії шукачі роботи мусили долати складний і тривалий шлях, тижнями ночуючи на вулиці як доведеться, перш ніж їм вдавалось найнятися на роботу [9, с. 139].

На відсутність адекватної інформації в шукачів роботи про попит на робочі руки говорив і

керівник Лозово-Севастопольської залізниці у 1889 р. в доповіді 3'їзду гірничопромисловців у Харкові. Він звертав увагу на те, що сезонні робітники переважно користувалися минулорічною інформацією про ринок праці, яка не відображала реального попиту на робочі руки. Це призводило до надмірної концентрації робітників в одних місцях і їхньої нестачі в інших [17, с. 171]. Через погану інформованість про ситуацію на ринку праці шукачі роботи втрачали багато часу на її пошук, або, мовою економічної науки, транзакційні витрати на ринку праці були дуже високі.

Проблема низької координації трудового ринку неодноразово обговорювалась на з'їздах гірничопромисловців півдня Росії. На 14 з'їзді 1889 р. були заслухані доповіді інженерів Ф. Баталіна та Є. Таскіна, які запропонували заснувати центральне робітниче бюро в Москві, що мало б агентів на залізничних станціях для ведення обліку трудових мігрантів. Кожен промисловець міг би затребувати необхідну кількість робітників через це бюро [17, с. 173]. На 20 з'їзді 1895 р. гірничопромисловці прийняли рішення про заснування в Харкові контори для найму робітників. Учасники 24 з'їзду 1899 р. домовились про заснування Комітету для полегшення пошуку робітників для гірничопромисловців, у який, крім представників гірничозаводських підприємств півдня Росії, мали входити також представники місцевої влади, Гірничого департаменту, міністерств фінансів та шляхів сполучень. Однак промислова рецесія 1900–1903 рр. змусила промисловців від-

класти реалізацію проекту робітничого бюро. Знов питання про регулювання ринку праці та заснування координаційного центру обговорюється на 30 та 31 з'їздах 1904–1905 рр. 1906 р. гірничопромисловці затвердили статут «Бюро з пошуку робітників для гірничопромислових підприємств півдня Росії», однак проект так і не було реалізовано [1, с. 91–94].

Висновки. Отже, забезпечення робітниками підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації було для промисловців великим випробуванням. Оскільки більшість цих підприємств виникли за межами великих міських поселень, вони мали покладатись на міграційну трудову силу. Для забезпечення виробництва потрібною кількістю робочих рук підприємства користалися послугами агентів із найму, а також широко практикували принцип підрядних робіт. Між тим вони вкладали кошти у створення привабливих умов для робітників, що мало покращити їхні конкурентні позиції на ринку праці. Якщо завдання залучення трудових мігрантів на підприємства Донбасу загалом можна вважати успішно виконаним, то сезонний відплив робітників та їхню високу мобільність усередині регіону промисловці так і не змогли подолати до кінця імперської доби. Це було пов'язано з перехідним характером промисловості від дрібної, напівкустарної, кустарної до масової фабрично-заводської, а робітництва – від сезонного, частково зайнятого у сільському господарстві, до професійного, відірваного від села.

Список літератури:

1. Авдаков Н.С. Доклад комиссии XXXVII Съезду горнопромышленников юга России по второму вопросу программы «О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна». Харьков: типо-лит. П.Д. Калугина. 1912. 37 с.
2. Авдаков Н.С. Каменноугольная промышленность и ископаемые горючие материалы на Всероссийской промышленно-художественной выставке в Москве 1882 года. Южно-русский горный листок. 1882. Т. 5. № 56. С. 366–382.
3. Авдаков Н.С. О мерах к обеспечению горных промыслов рабочими руками и об урегулировании продажи водки в районе горных промыслов. Труды XVIII Съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1904. С. 328–380.
4. Ворошилов К.Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. Москва: Политиздат, 1968. 368 с.
5. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3: Отчет Совета Съезда XXXVII Съезду Горнопромышленников Юга России.
6. Доклад и отчет совета Общества пособия горнорабочим Юга России за 1915–1916 год. Харьков: б.и., 1916. 80 с.
7. Закс А.Б. Труд и быт рабочих Донбасса. Историко-бытовые экспедиции. 1951–1953: Материалы по истории пролетариата и крестьянства России конца XIX – начала XX века. 1951–1953 / Ред. А.М. Панкратова. Москва: Госиздат, 1955. С. 80–108.
8. Измествьева Т.Ф. Сезонный труд. Источники, приёмы анализа, результаты (на примере угледобывающей промышленности Донбасса начала XX в.). Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. 2013. № 2. С. 62–79.

9. Конторович Н.Л. О частных ночлежках и сети ночлежно-продовольственных пунктов. Труды XI-го Губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии. 20–29-го марта 1914 г. Т. 4. Екатеринослав: тип. К. А. Андрущенко, 1914. С. 135–157.
10. Лященко И.И. Условия труда на рудниках Донецкого бассейна. Общественный врач. 1914. № 3. С. 422–438.
11. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. 256 с.
12. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М.С. Ляченко та ін. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.
13. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. С.-Петербург: тип. И. Гольдберга, 1895. 192 с.
14. РГИА. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746: Об устройстве Новороссийским обществом завода.
15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 3: Славяносербский уезд. Екатеринослав: тип. Я.М. Чаусского, 1886. 591 с.
16. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2: Бахмутский уезд. Екатеринослав: тип. Я.М. Чаусского, 1886. 1092 с.
17. Труды XIV Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 10 по 24 нояб. 1889 года. Харьков, 1890. LXVIII, 560 с.
18. Турубинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. Харьков: Украинский работник, 1931. 68 с.
19. Фиалковский В.П. О движении рабочих на промышленных предприятиях Екатеринославской губернии. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. 1909. № 8. С. 29–30.
20. Ярошко А.А. Рабочий вопрос на Юге. Его прошедшее, настоящее и будущее. Москва: типо-лит. Т-ва Кушнерев и Ко, 1894. 217 с.
21. Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution, Vol. I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press, 1994. 544 с.
22. Wynn C. Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia. Princeton: Princeton University Press, 1992. 316 с.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАБОЧЕЙ СИЛОЙ ПРЕДПРИЯТИЙ ТЯЖЕЛОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ДОНБАССА В ПЕРИОД ИМПЕРСКОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ

Большинство предприятий тяжелой промышленности Донбасса с 1870 г. возникали за пределами крупных городских поселений и поэтому полагались на миграционную рабочую силу. В статье показано, как промышленники решали задачи обеспечения предприятий рабочими руками. Сделан вывод, что задача привлечения трудовых мигрантов на предприятия Донбасса в целом была выполнена успешно. Но промышленникам так и не удалось преодолеть сезонный характер работы и высокую мобильность рабочих внутри региона.

Ключевые слова: мобильность рабочей силы, миграция, история Донбасса, Юзовка, конец XIX – нач. XX в.

SUPPLY OF LABOR FOR THE ENTERPRISES IN THE DONBAS DURING THE IMPERIAL INDUSTRIALIZATION

Most of mining and manufacturing enterprises of the Donbas were established outside the large urban settlements and therefore relied on migrant workers. The paper explains how industrialists solved the problem of supplying their enterprises with the workforce. It argues that in general the businesses succeeded in attracting labor workers to the Donbas. However, they failed to overcome the seasonal nature of work and the high mobility of workers within the region.

Key words: labor mobility, migration, history of Donbas, Iuzovka, late 19th – early 20th century.